

Recensies en aankondigingen

Boekbesprekingen

James C. Scott, *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven and London: Yale University Press, 1998) 445 pp.

In december 1928 ontwierpen drie Amerikaanse landbouwkundigen in opdracht van de Sovjetregering binnen twee weken tijd in een Hotelkamer te Chicago een volledig uitgewerkt plan voor de aanleg van een gemechaniseerde tarwe-sovchoz bij Rostov aan de Don van maar liefst 200.000 hectaren (p. 201). Met dit voorbeeld wil de aan Yale werkzame politicoloog en antropoloog James Scott niet laten zien hoe knap die Amerikanen waren, maar juist van welk een hoogmoed hun plan getuigde en hoezeer hun mentaliteit voortspoot uit wat Scott aanduidt als 'high-modernism': een grenzeloos geloof en vertrouwen in de wetenschap en een vrijwel volledig negeren van context-bepaalde factoren en lokale kennis en ervaring. Door het voorbij gaan aan in dit geval de natuur (uiteenlopende bodemgesteldheid, ongeschikt klimaat) en van menselijk gedrag (het verzet om in een collectief systeem te werken) zijn dit soort plannen volgens Scott vrijwel altijd gedoemd te mislukken. Dit hoog-modernisme, zo betoogt de auteur, kent vele gedaanten en is zowel links als rechts van het politieke spectrum te vinden. Vandaar dat we in zijn boek een bonte optocht van plannenmakers (en uitvoerders), van Le Corbusier tot Lenin voorbij zien trekken. Hoog-modernisme kan alleen tot ontplooiing komen wanneer aan vier voorwaarden wordt voldaan: 1) een administratieve ordening van de maatschappij door de staat; 2) een onvoorwaardelijk geloof in de wetenschap en technische vooruitgang; 3) een autoritaire staat; en 4) het ontbreken van een goed georganiseerde oppositie. Dit model werkt Scott vervolgens uit door uitgebreid in te gaan op een aantal voorbeelden die naar zijn mening in dit model passen en die hebben geleid tot 'full-fledged disaster' (p. 4).

Met dit boek vervolgt Scott de weg die hij eerder insloeg met zijn invloedrijke boeken *Weapons of the weak: everyday forms of peasant resistance* (1985) en *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts* (1990). Hoewel het woord 'verzet' in de titel van zijn nieuwste studie ontbreekt, is de thematiek nauw verwant aan zijn eerdere werk. Het verbindend element is de reactie van 'gewone mensen' op onderdrukking, waarbij Scott steeds benadrukt dat de eersten niet alleen als slachtoffers moeten worden beschouwd, maar over een repertoire aan middelen beschikken om zich te verzetten, ook al is dat verzet niet altijd zichtbaar. Daarmee bekritiseert hij eenzijdige analyses waarin te snel wordt verondersteld dat machthebbers in staat zijn hun wil op te leggen. Door deze *bottom up* benadering wil hij laten zien dat de relatie tussen machthebbers en de bevolking veel gecompliceerder is dan menig *top down* benadering veronderstelt, zelfs in extreme situaties als de gedwongen collectivisering in de Sovjet Unie of de rechteloze positie van boeren in Azië en Latijns-Amerika.

In *Seeing like a state* concentreert Scott zich niet zozeer op onderdrukking, maar op uiteenlopende interventies en vormen van *social engineering* van bovenaf die zijn bedoeld om

het leven van mensen te veraangename, maar die jammerlijk zijn mislukt en in veel gevallen rampzalige gevolgen hebben gehad. De voorbeelden die hij in zijn boek uitwerkt, zijn uiteenlopend: de gedwongen verhuizing van Tanzaniaanse boeren naar modeldorpen in de jaren zestig en zeventig, stadsplanning in de negentiende en twintigste eeuw met hoofdrolspelers als Haussmann en Le Corbusier, moderne landbouwmethodes toegepast in de Derde Wereld, de collectivisering van boeren door Lenin en het ontstaan van de wetenschappelijke bosbouw in Duitsland in de tweede helft van de achttiende eeuw.

De hoog-modernistische ideologie die aan al deze plannen ten grondslag ligt, is volgens Scott onlosmakelijk verbonden met het proces van staatsvorming dat vanaf het einde van de achttiende eeuw inzette. Kern van dat proces is de wens om de samenleving leesbaar ('legible') te maken en in kaart te brengen, omdat zonder gedetailleerde kennis van alle relevante elementen binnen die staat, het moderniseringsproces gedoemd zou zijn te mislukken. Die pogingen van de staat om meer zicht te krijgen op het door haar geregeerde gebied en de burgers die daar wonen, door rationalisering en standaardisering zijn veelzijdig. Zo gaat Scott in op het ontstaan van permanente achternamen, overzichtelijke straatplannen, het kadaster, de uniformering van maten en gewichten, nationale rekeningen, paspoorten, enzovoort. Deze ontwikkeling vergelijkt hij met het gelijktijdig ontstaan van de wetenschappelijke bosbouw, waarin net als in de samenleving, wordt getracht het vroegere onoverzichtelijke bos om te vormen tot een monocultuur met bomen die in rechte lijn zijn geplant met regelmatige onderlinge afstanden.

Net als in zijn eerder werk benadrukt Scott dat de dictatoriale *hubris* van politieke, beleidsmatige en wetenschappelijke machthebbers alleen effectief kan worden bestreden door systematisch aandacht te besteden aan de praktische kennis en wensen (de *Metis*) van degenen die het object zijn van *social engineering*. Doen ze dat niet, dan zijn de plannen gedoemd te mislukken ten koste van sociale, economische en ecologische ontwrichting en vaak veel mensenlevens.

Het zal niet als een verrassing komen dat Scott weinig op heeft met het hoog-modernisme, noch met de staat. Hoewel hij in de inleiding uitdrukkelijk stelt dat dit boek niet moet worden beschouwd als een anarchistische kritiek op de staat of een romantische verheerlijking van lokale, traditionele en praktische kennis (p. 7), lijkt deze waarschuwing vooral bedoeld om critici de wind uit de zeilen te nemen. In het, overigens meeslepende en bijzonder goed en helder geschreven boek schildert hij namelijk een wel erg somber beeld van beide fenomenen en ontkomt de lezer niet aan de indruk dat Scott niet echt van de staat houdt. *Seeing like a state* is in dit opzicht synoniem aan *Seeing like James Scott*. Dit komt vooral tot uiting in het tweede hoofdstuk waarin hij het proces van staatsvorming bijna alleen maar van negatieve kwalificaties voorziet en daarmee (onbedoeld?) aansluit bij de totalitaire en claustrofobische interpretaties van Orwell en Foucault. Zo eindigt hij dit hoofdstuk met de conclusie: 'The categories used by state agents are not merely means to make their environment legible; they are an authoritative tune to which most of the population must dance' (p. 83).

Bovendien heeft het er veel van weg dat hij alleen voorbeelden heeft genomen die aan de door hem geformuleerde voorwaarden voldoen, terwijl er ook andere varianten denkbaar zijn. Zo was het interessant geweest ook te kijken naar 1) plannen die wel aan de voorwaarden voldoen, maar die wel degelijk positieve effecten teweeg hebben gebracht en 2) naar plannen met gelijksoortige rampzalige gevolgen die in een meer democratische context zijn bedacht en uitgevoerd, en 3) plannen die weliswaar het beoogde effect bereiken, maar soms (onbedoelde) desastreuze gevolgen kunnen hebben op andere gebieden.

Zijn soms wat rigide betoog wordt versterkt door het zwart-wit stramien dat hij in de verschillende hoofdstukken hanteert. Zoals in een Amerikaanse film is er sprake van een *bad guy* en een (in dit geval) *good girl*. In zijn uiteenzetting over stadsplanning krijgt Le Corbusier er flink van langs, omdat hij totaal geen rekening hield met de menselijke schaal en wordt de Amerikaanse Jane Jacobs, auteur van *The death and life of great American cities* (1961) uit-

voerig lof toegezwaaid. Een ander dichotomisch koppel is Lenin, volgens wie de revolutie alleen kon slagen door de macht in handen te leggen van een kleine ontwikkelde elite, en Rosa Luxemburg, die juist geloofde in de autonome creativiteit van het proletariaat.

Deze kritiek neemt niet weg dat *Seeing like a state* een bijzonder boeiend, gevarieerd, inspirerend, ja zelfs spannend boek is, dat een zeer uiteenlopend lezerspubliek zal aanspreken en uitermate geschikt is om in het universitaire onderwijs te gebruiken. Hoewel ik na lezing niet geheel overtuigd ben van het rechtlijnige verband tussen staatsvorming, hoog-modernisme en menselijke ellende, is Scotts boek een prestatie van formaat, die veel reacties en nieuw comparatief onderzoek zal uitlokken.

Leo Lucassen

Jan Lucassen en Leo Lucassen (eds.), *Migration, migration history, history. Old paradigms and new perspectives* [International and comparative social history 4. Issued by the International Institute of Social History Amsterdam] (Bern: Peter Lang, 1997) 454 pp.

De jaren tachtig kenden wereldwijd een hausse aan historische migratiestudies. Daarin verruimden historici de conceptuele, geografische en tijdsaders waarbinnen het verschijnsel meestal bestudeerd werd. Niet langer lag de nadruk vrijwel exclusief op Europa en Noord-Amerika als onderzoeksgebied, op de staat als onderzoekskader en op de periode vanaf de Industriële Revolutie. Nieuwe perspectieven vervingen in snel tempo oude paradigma's en het werd tijd om de balans op te maken. Jan en Leo Lucassen namen daartoe het initiatief en organiseerden in september 1993 een besloten congres op het NIAS in Wassenaar. Onderzoekers uit de hele wereld discussieerden er twee dagen en deze bundel vormt daarvan de weerslag.

Naast een doorwrochte inleiding door de gebroeders Lucassen bestaat het boek uit zestien bijdragen en een omvangrijke bibliografie. Tezamen zijn deze 'pioneering efforts' (p. 10) te beschouwen als een wereldwijde 'state of the art'. Geografisch gezien beslaan ze vrijwel de hele wereld, terwijl ze in tijd lopen van de middeleeuwen tot de dag van vandaag. Tijd en ruimte zijn echter slechts twee van de oude denkkaders die worden verlaten. Ook wordt afstand genomen van de traditionele voorstelling dat (omvangrijke) migratie enkel een crisisverschijnsel zou zijn. In feite was geografische mobiliteit een structureel onderdeel van het menselijk bestaan, onmisbaar voor het functioneren van families en arbeidsmarkten. Deze zouden derhalve veel vaker centraal moeten staan in het onderzoek.

De artikelen zijn verdeeld over een drietal thema's en zoals gebruikelijk is de indeling niet volmaakt. Zo valt het stuk van Ida Altman, 'Spanish emigration in the sixteenth century', met de beste wil van de wereld bij geen van de hoofdonderwerpen onder te brengen. Daarentegen past de boeiende bijdrage van Donna Gabaccia over de reacties op de komst van Chinezen en Italianen in de Verenigde Staten omstreeks 1900 ('The "yellow peril" and the "Chinese of Europe"') zonder problemen in elk onderdeel.

Onder het kopje 'theory and methodology' (45 pagina's) zijn drie artikelen samengebracht. Nancy Greene behandelt de (on)mogelijkheden van de comparatieve methode bij historisch migratieonderzoek. Dirk Hoerder neemt afstand van de analyses op het niveau van 'wereldsystemen' en pleit voor onderzoek op een onderliggend niveau, het meso-niveau. Alleen daar kan het belang voor het migratieproces van factoren als de gezins-economie, de levenscyclus en netwerken worden blootgelegd. Ten slotte vat Lesley Page Moch haar boek *Moving Europeans* (1992) samen in een bijdrage over de periodisering van de belangrijkste veranderingen in het Europese migratiepatroon. Haar veronderstelling dat de omvang van de migratie vanaf het midden van de zeventiende eeuw flink is toegenomen, wordt overigens weersproken door de redactie in de inleiding van de bundel (p. 29-31). Terecht gaan Jan en Leo Lucassen ervan uit dat deze datering met een eeuw vervroegd moet worden, gezien de ingrijpende gevolgen die de grote gods-

dienstoorlogen en de snel toenemende contacten met andere continenten hadden voor de migratie in heel Europa.

Bij het thema 'between free and unfree migration' (137 pagina's) zijn zes bijdragen ondergebracht. In twee daarvan staat de migratie naar Australië centraal, driemaal zijn Noord-Amerika en het Caraïbisch gebied onderwerp van studie en eenmaal is dat Noord-Oost India. Uit deze studies blijkt hoe arbitrair het dikwijls gemaakte onderscheid tussen 'onvrije' en 'gedwongen' migratie enerzijds en 'vrije' migratie anderzijds kan zijn. Zo was de traditionele visie op de trek vanuit het Indiase heuvelland naar Calcutta dat er sprake was van een haast mechanische, en derhalve onvrije, beweging door wanhopige mensen. Door deze kwestie vanuit het perspectief van de migranten te bekijken komt Arjan de Haan echter tot de conclusie dat de oude interpretatie zeer aanvechtbaar is. Persoonlijke netwerken speelden een grotere rol bij het vinden van werk in de stad dan arbeidsbemiddelaars, terwijl de migranten zelf hun relatie ten opzichte van dergelijke 'sardars' niet als afhankelijkheid maar als een vorm van dienstbetoon ('naukri') zagen. Ook was er in hun optiek geen sprake van een door armoede gedwongen vertrek (de negatieve impuls of 'push-factor'). Veeleer was de 'pull-factor' van belang, de mogelijkheden tot verbetering van hun materiële bestaan en tot verhoging van hun sociale prestige in hun herkomstplaats.

Het zwaartepunt van het boek ligt vooral bij het derde thema 'migration and its enemies' (150 pagina's). In zeven artikelen wordt getoond hoe in de loop van de geschiedenis voortdurend nieuwe vijandbeelden van groepen migranten zijn geschapen, gepropageerd en in beleid omgezet. Hoe zich dergelijke processen in het Verenigd Koninkrijk in de afgelopen twee eeuwen hebben voltrokken, kan betrekkelijk nauwkeurig worden gevolgd aan de hand van een drietal studies. De Britse situatie van omstreeks 1900 kan bovendien in een wereldwijd perspectief worden gezien met behulp van de studie van Arisde Zolberg over 'Responses to the first immigration crisis, 1885-1925'.

Voor het lange termijnperspectief is gekozen door Leo Lucassen ('Eternal vagrants?'). Hij analyseert de hardnekkig negatieve beeldvorming over rondreizende groepen in Europa sinds de middeleeuwen. Als verklaring voor het ontstaan daarvan legt hij een verband met veranderingen in de structuur van de armenzorg. Deze werd sinds de vijftiende eeuw steeds meer lokaal georganiseerd en beperkte zich in toenemende mate tot leden van de eigen gemeenschap, waarvan rondreizend volk geen deel uitmaakte. Deze mensen werden dus buitengesloten en eenmaal in die positie beland werden ze kwetsbaar voor stigmatisering, iets wat het uitsluitingsproces verder versterkte. In de laatste twee eeuwen heeft dit proces zich voortgezet onder invloed van de uitbreidende staat. Deze wenste zoveel mogelijk directe controle over haar onderdanen en geografisch mobiele groepen pasten slecht in dat kader. In sommige landen leidde dat tot de oprichting van speciale politiefdelingen met als resultaat dat het 'probleem' van de mensen zonder vaste woonplaats tot grote proporties werd opgeblazen en ongewenste neveneffecten ontstonden.

'Migration history may thrive, but only within its own sphere' (p. 34). Met deze opmerking wordt gewaarschuwd voor het probleem van de beperkte integratie van de bevindingen uit veel migratiestudies in de *mainstream* van de historische literatuur. Een goede remedie is de plaatsing van het migratieonderzoek in een brede maatschappelijke context, waardoor aangeknoopt kan worden bij historische discussies van meer algemene aard. Deze interessante bundel geeft hiervoor het goede voorbeeld.

Ronald Rommes

Keetie Sluyterman, Joost Dankers, Jos van der Linden & Jan Luiten van Zanden, *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank 1898-1998* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 1998) 408 pp.

Toen de recensieverantwoordelijke van het *TvSG* me vroeg dit boek te bespreken, preciseerde hij dat het ging om 'een prachtboek'. Wanneer een financiële instelling een ge-

denkpublicatie uitgeeft, is men vrijwel zeker dat deze omschrijving verwijst naar de vormelijke aspecten. Als het erop aan komt een verjaardag luister bij te zetten, zijn banken zelden krenterig. Maar of de bewuste term ook slaat op de inhoud, is lang niet zo evident. Hier kunnen de bankiers-initiatiefnemers soms ondermaats presteren. Eén van de drie grote Belgische banken, de Bank Brussel Lambert (BBL, die sinds kort deel uitmaakt van de Nederlandse ING-groep, concurrent van de hier besproken Rabobank), slaagde er onlangs nog in 'een prachtboek' te publiceren, waarvan de wetenschappelijke waarde zowat het absolute nulpunt bereikt. Maar wie de recente trends in de 'herdenkingsgeschied-schrijving' gadeslaat, weet dat een dergelijke aanpak meer en meer een uitzondering wordt. De verwetenschappelijking van het genre 'gedenkpublicaties' wordt ruimschoots bevestigd door het hier besproken werk, dat inderdaad in alle opzichten 'een prachtboek' is geworden. Een goed verzorgde, rijkelijk geïllustreerde uitvoering staat borg voor de esthetische kant van het leesplezier. Een helder geschreven en uitstekend onderbouwde tekst zorgt voor de intellectuele kant ervan. Een sarcastische geest zou kunnen opmerken dat wie het woord 'leesplezier' toepast op een financiële monografie, een wel zeer bijzondere opvatting van dat genot koestert. Toegegeven: de lectuur van dergelijke werken kan soms een vrij saaie activiteit zijn. Maar dit boek vormt precies een aangenaam contrast met de gebruikelijke aanpak van dit soort literatuur. Banktechnische analyses worden steeds op zeer bevattelijke wijze weergegeven; de bancaire ontwikkelingen zijn steeds op de goede manier geproblematiseerd; de maatschappelijke context wordt steeds goed uit de doeken gedaan. De auteurs konden ruim beroep doen op zelfs recente archiefdocumenten.

Waarom wordt een boek over financiële geschiedenis echter gerecenseerd in een tijdschrift als dit? Is 'sociale geschiedenis' dan werkelijk zo omvattend (of imperialistisch)? Het antwoord op die vragen staat in de titel van het werk. Rabobank is (of was? – daarin schuilt precies een essentieel onderdeel van de probleemstelling van het boek, waarop we straks terugkomen) niet zomaar een financiële instelling als alle andere: ze is geschoeid op *coöperatieve* leest. Ze is de uiting van de verdedigings- en emancipatiestrategie van een sociale groep en is gebaseerd op het principe dat de klanten en/of medewerkers van een bepaalde (in dit geval financiële) onderneming er tegelijk ook de eigenaars van zijn. Bijgevolg hebben ze ook greep op het bestuur. Gezien dit uitgangspunt heeft Rabobank een merkwaardige geschiedenis meegemaakt. In 1898 werden enkele lokale kredietcoöperaties van kleine landbouwers overkoepeld door twee centrales (een katholieke centrale in Eindhoven en een neutrale in Utrecht). Honderd jaar later behoort de Rabobank, in 1972 ontstaan uit de fusie van beide centrales, tot de top drie van het Nederlandse bankwezen. Op Europees en zelfs op mondiaal niveau bekleedt ze een niet onaardige positie. Is deze *success story* (mede) te danken aan het coöperatief karakter van de instelling? Of greep die evolutie juist plaats *ondanks* de samenwerkende principes en praktijken? Of heeft dit specifieke organisatorische kenmerk geen (doorslaggevende) rol gespeeld in het groeiproces? Deze fascinerende vragen maken het verhaal van de Rabobank bijzonder interessant, ook voor niet-Nederlandse lezers.

Hoewel de jaren 1898-1972 niet uit het oog worden verloren (p. 17-127), handelt voornamelijk het boek vooral over de jongste kwart eeuw (in 1973 publiceerde Johan de Vries overigens al een eerste historiek van de Nederlandse coöperatieve agrarische kredietinstellingen, getiteld *Van exponent tot component. De Coöperatieve Raiffeisen- en Boerenleenbanken in Nederland 1948-1973*). Net in die recente periode situeert zich de doorbraak naar het grootbankwezen. En precies dan wordt de vraag steeds pertinentier: waaruit bestaat eigenlijk het 'coöperatief alternatief' waaraan de titel van het boek refereert? Onderscheidt deze instelling zich nog van de andere, klassieke banken? Zo ja, in welk opzicht? Zoals andere financiële instellingen heeft Rabobank haar activiteiten grondig gediversifieerd. De landbouwsector nam een steeds kleiner deel van de activiteit in beslag (wat niet belet dat deze bank binnen die sector nog een prominente plaats inneemt); Rabobank werd een brede financiële dienstverlener. Ze ging ook de internationale toer op, hoewel dat, gezien

haar oorsprong, niet voor de hand lag. De structuur en de interne besluitvormingsmechanismen van de bank bleven en blijven echter heel bijzonder. Deze financiële groep bestaat uit een hele reeks plaatselijke banken, die overkoepeld zijn door een centrale instantie. De leden-coöperanten hebben zo nog altijd hun invloed in het bestuur van de instelling. Maar voor de rest werden er heel wat coöperatieve basisprincipes prijsgegeven. Wie een krediet bij de Rabobank verkrijgt moet niet langer coöperant worden. De financiële aansprakelijkheid van de leden is afgeschaft. De leden verkregen steeds minder specifieke materiële voordelen. De coöperanten vertonen steeds minder participerende inzet. De centrale instantie, die ondertussen belangrijk is geworden als houdstermaatschappij van een complex netwerk van andere filialen, heeft een jarenlange en moeilijke strijd gevoerd om het bestuur te professionaliseren en te centraliseren en dus om de autonomie van de lokale banken te beperken. Die strijd vormt een belangrijke rode draad van het verhaal. Voorstellen die waren uitgewerkt door de top van de instelling werden vaak onthaald op kritiek van de kant van de plaatselijke instellingen en moesten dus min of meer bijgestuurd worden. Heeft dat moeilijke besluitvormingsproces de groei van de instelling bevorderd of integendeel belemmerd? 'Wat waren de voordelen van een lidmaatschap waarin structurele materiële voordelen een ondergeschikte rol speelden en waarin de controle over de bank het voornaamste motief was?' (p. 344). 'Binnen de Rabobank werd inderdaad toegegeven dat door de interne democratie de besluitvorming veel tijd in beslag nam' (p. 345). Dus een competitief nadeel? Misschien niet echt, want op diezelfde bladzijde wordt gepreciseerd dat 'inspraak tevens een methode [is] om respons te krijgen van de klanten over de kwaliteit van de producten. Inspraak werd daardoor een soort marketinginstrument [...]'. Bovendien merkte de topman van de Rabobank onlangs op dat de intense overlegcultuur die deze coöperatieve onderneming kenmerkt, als voordeel heeft dat de uitvoering van de beslissingen veel vlotter schijnt te verlopen dan bij de andere, 'normale' ondernemingen, waar veel discussie *achteraf* plaatsvindt.

Uiteindelijk moet men toch vaststellen dat de coöperatieve doelstellingen en methodes door de hoofdstroom van de bedrijfsontwikkeling grotendeels werden platgewalst, in die mate dat sommige verantwoordelijken binnen de Rabobank zelf het behoud van de coöperatieve vorm helemaal ter discussie stellen (zie bijvoorbeeld p. 340). Het boek is bijgevolg een zeer gedetailleerde gevalstudie van een aftakelings- of verwateringsproces van de traditionele coöperatieve praktijken. Daarom biedt deze studie ook een prima bouwsteen voor een comparatieve studie van het coöperatief fenomeen tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw. Een vergelijking met de Belgische toestand kan al heel leerrijk zijn. Ook in België heeft de coöperatie immers een niet te verwaarlozen rol gespeeld in de evolutie van het kredietwezen. De Belgische socialistische en katholieke arbeidersbewegingen hebben elk een eigen, sterk politiek gebonden kredietinstelling uitgebouwd, respectievelijk Codep en Bacob. Net zoals in Nederland zijn de Belgische katholieke agrarische kredietcoöperaties erin geslaagd een vrij belangrijke financiële instelling tot stand te brengen, de Cera Bank. Door te fuseren met de NV Kredietbank (eveneens een katholieke Vlaamse instelling met agrarische wortels) en zo in 1998 de nieuwe KBC Bank te vormen, is die instelling doorgestoten tot de absolute top van de Belgische financiële wereld. Uit die enkele vaststellingen kan men een hele reeks vragen distilleren. Waarom hebben de Belgische coöperatieve kredietinstellingen hun verzuild karakter behouden en waarom hebben de Nederlandse tegenhangers daar integendeel zoveel vroeger een einde aan gemaakt (de Eindhovense centrale liet immers haar katholieke profilering varen door met de neutrale centrale de eenheidsinstelling Rabobank te vormen; vond een gelijksoortig contrasterend patroon in België en Nederland, terloops gezegd, ook plaats in het vakbondswezen)? Hebben de coöperatieve beginselen en praktijken in België dezelfde evolutie meegemaakt als in Nederland (we merken op dat de nieuwe marktspeeler KBC geen coöperatie meer is; de coöperatieve Cera Holding is via enkele tussenschakels echter wel mede-aandeelhoudster van deze nieuwe NV)? Was de

strijd tegen het centralisme ook een belangrijke factor in België? Hoe sterk of hoe zwak was de interne coöperatieve discussiecultuur in dat land? Heeft de marktlogica hier even uithollend gewerkt op de specifieke voordelen van de coöperatie als in Nederland het geval was? Om deze vragen in de toekomst te beantwoorden, zal men met vrucht een beroep kunnen doen op het werk van Sluyterman, Dankers, Van der Linden en Van Zanden. Nu kijken we met ongeduld uit naar de gelijkaardige historische studie die onze Leuvense collega's voorbereiden betreffende Cera. Ook de leiders van de Rabobank zullen dit werk ongetwijfeld met méér dan louter wetenschappelijke belangstelling lezen, want een toenadering tussen Rabobank en KBC ligt wellicht in het verschiet.

Guy Vanthemsche

Corrie K. Berghuis, *Geheel ontgaan van onbaatzuchtigheid. Het Nederlandse toelatingsbeleid voor vluchtelingen en displaced persons van 1945 tot 1956* (Amsterdam: Thela Thesis, 1999) 300 pp.

De periode die Berghuis heeft gekozen voor haar onderzoek is bepaald door een hiaat in de literatuur over het Nederlandse vreemdelingenbeleid. Het beleid vóór de Tweede Wereldoorlog is reeds uitvoerig in de geschiedschrijving aan de orde gesteld, onder meer in een bronnenpublicatie van dezelfde auteur. De periode van het einde van de Tweede Wereldoorlog tot de komst van de Hongaren in 1956 was tot nu toe een blinde vlek.

Omdat een beschrijving van het beleid ontbrak, is het niet vreemd dat de dissertatie van Berghuis in hoge mate descriptief van aard is. Centraal in het onderzoek staan de vragen hoe de rijksoverheid selecteerde, hoe het beleid tot stand kwam en wat de resultaten waren. De auteur richt zich vooral op de rol van het ministerie van Justitie, dat voor het toelatingsbeleid verantwoordelijk was. Binnenlandse factoren als woning- en arbeidsmarkt, internationale verhoudingen, vooroordelen, oorlogsbeleid, de invloed van de Tweede Wereldoorlog speelden mogelijk een rol. Door de totstandkoming en de resultaten van het vreemdelingenbeleid te vergelijken wil Berghuis achterhalen welke criteria doorslaggevend waren. Zij gaat in op de handelwijze van de hoofdrolspelers in het toelatingsbeleid: de ministers, ambtenaren, de ministerraad, de ministerpresident en de koningin.

Het proefschrift is opgedeeld in drie delen. In deel 1 constateert Berghuis dat het beleid vlak na de Tweede Wereldoorlog in het teken stond van de verwerking van de gevolgen daarvan. Daarbij speelden emotionele overwegingen een belangrijke rol. Zo werden Poolse oud-strijders toegelaten, die deel hadden genomen aan de bevrijding van Nederland. Daarnaast was een groep joodse vluchtelingen welkom, omdat joden onevenredig hadden geleden in de oorlog.

Het volgende deel beschrijft hoe in Europees verband gezocht werd naar een oplossing van het vluchtelingenprobleem. Internationale afspraken verplichtten Nederland rond 1950 een bijdrage te leveren aan het vraagstuk van niet-repatrieerbare vluchtelingen in geallieerde opvangkampen. Berghuis maakt duidelijk hoe de situatie op de arbeidsmarkt bepaalde wie er werd toegelaten. Vluchtelingen waren alleen welkom indien zij een rol konden spelen bij de Nederlandse wederopbouw. Gezien de schaarste aan woningen werd bepaald dat de vluchtelingen ongehuwd moesten zijn. De houding van Justitie jegens vluchtelingen getuigde, met andere woorden, niet van humaniteit. Dat in een later stadium toch vluchtelingen werden toegelaten die de Nederlandse samenleving in mindere mate van dienst zouden zijn, was te danken aan externe druk. Internationale organisaties, particuliere comités en de koningin wisten het Nederlandse beleid een wat humaner gezicht te geven.

Het laatste deel van de dissertatie is gewijd aan de ontwikkeling van het denken over toelatingsvoorwaarden en de praktijk van asielverlening. Opnieuw passeren enkele groepen vluchtelingen de revue, waarbij de verschillende reacties van actoren worden beschreven. Terwijl in deel 2 de situatie op de arbeidsmarkt als doorslaggevend voor toela-

ting wordt aangemerkt, betreft deel 3 in hoofdzaak de overwegingen die speelden bij het weren van vluchtelingen. Berghuis besteedt aandacht aan angst voor communisten en spionage, en onderzoek naar politieke antecedenten. De vraag naar de betekenis van de Koude Oorlog lijkt centraal te staan in dit deel. De auteur eindigt haar betoog met een samenvattende en een algemene conclusie, een onderscheid waarvan mij zowel praktisch als inhoudelijk het belang ontging.

De structuur van het proefschrift had duidelijker gekund. Berghuis begint aanvanke-lijk chronologisch. Het analytische derde deel doorbreekt de chronologie, maar is deels een herhaling van het voorafgaande betoog. Veel nieuwe groepen worden ten tonele gevoerd, met als conclusie dat Justitie nagenoeg iedere vreemdeling buiten de landsgrenzen wilde houden, maar in haar beleid werd tegengewerkt door internationale bepalingen, particuliere comités en terechtwijzingen door de koningin. Dat had Berghuis al eerder duidelijk gemaakt. Het Nederlandse beleid was, met andere woorden, de uitkomst van de interactie tussen een xenofobe overheid en de humaan denkenden, te weten de binnen- en buitenlandse vluchtelingenorganisaties en de koningin. Wie zich tegen het anti-vluchtelingenbeleid van de overheid opstelde dacht humanitair: *the good and the bad guys*.

De vraag is of de betrokken actoren werkelijk zo eenvoudig in hokjes te stoppen zijn als Berghuis veronderstelt. Als de rest van Nederland, hetzij door de vraag naar arbeidskrachten, hetzij uit humanitaire overwegingen, vluchtelingen en *displaced persons* toe wilde laten, hoe kwam het ministerie van Justitie dan tot een beleid van uitsluiting? Bood bijvoorbeeld het ministerie van Sociale Zaken, dat per slot van rekening de belangen van de Nederlandse arbeidsmarkt behartigde, geen tegenwicht tegen de harde opstelling van Justitie? Berghuis stelt zelf vast dat in vele sectoren van de Nederlandse arbeidsmarkt een enorm tekort bestond. Nee, er moest volgens Berghuis een brief van de koningin aan te pas komen om de houding van Justitie te wijzigen. Het blijft overigens – maar dit terzijde – onduidelijk hoe de door Berghuis opgevoerde hoofdrolspelers hun plaats in het proefschrift hebben verworven. Men krijgt de indruk dat de rollen vergeven zijn op basis van schriftelijke sporen in het archief van Justitie. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk, dat vanaf 1952 de armenzorg en daarmee ook de opvang van vreemdelingen van Binnenlandse zaken overnam, wordt bijvoorbeeld niet genoemd.

Een gemis is voorts dat Berghuis geen historische verklaring geeft voor de uiteenlopende standpunten ten aanzien van toelating van vluchtelingen. Hoe verhoudt het naoorlogse beleid zich bijvoorbeeld tot het vooroorlogse? De komst van joodse vluchtelingen in de jaren dertig lag nog vers in het geheugen. Wat was de betekenis hiervan voor de opstelling van de verschillende actoren? Berghuis wil echter beschrijven, niet verklaren. Het waarom van het toelatingsbeleid laat zij beantwoorden door de betrokken personen zelf. Kritiekloos neemt zij de argumenten van ambtenaren en ministers over. De lezer die wil weten waarom bepaalde argumenten werden gebruikt en hoe geldig deze zijn, zal in dit proefschrift weinig antwoorden vinden.

Naast een historisch kader ontbreekt ook iedere vorm van theoretische onderbouwing. Dat is een bewuste keuze van Berghuis geweest. De auteur is van mening dat de narratieve methode de beste manier is om geschiedenis te schrijven. Het is niettemin jammer dat zij geen analytisch instrument heeft gebruikt om haar proefschrift te structureren. De vraagstelling heeft de auteur evenmin uitgenodigd tot een systematische aanpak. Het verhaal is zeker interessant, maar blijft een enorme berg feiten en anekdotes die over de lezer wordt uitgestort. Met name de delen over de rol van de arbeidsmarkt en de internationale politieke verhoudingen lopen inhoudelijk door elkaar, waardoor het onmogelijk wordt na te gaan wat nu eigenlijk doorslaggevend was in het beleid. Daarmee is Berghuis niet geslaagd in één van de voornaamste doelstellingen van haar onderzoek.

Annette van Rijn